

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛІСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет «Права, публічного управління
та національної безпеки»
Кафедра правознавства
Кваліфікаційна робота
на правах рукопису

Весельський Сергій Євгенович

УДК 347.513

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ІЗ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ
ПРАВОМІРНИМИ ДІЯМИ**

081 «Право»

Подається на здобуття освітнього ступеня «Магістр»
кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело

_____ Весельський С.Є.

Керівник роботи:
Василенко Л. П.
кандидат юридичних наук,
доцент

Житомир – 2022

Висновок кафедри правознавства за результатами попереднього захисту:

Протокол засідання кафедри правознавства № __ від «__» _____ 2021 р.

Завідувачка кафедри правознавства

к.ю.н., доцент _____

Р.Д. ЛЯШЕНКО

(підпис)

«__» _____ 2021 р.

Результати захисту випускної кваліфікаційної роботи

Здобувач вищої освіти Весельський Сергій Євгенович захистив кваліфікаційну роботу з оцінкою:

сума балів за 100-бальною шкалою _____

за шкалою ECTS _____

за національною шкалою _____

Секретар ЕК _____

(підпис)

Т.П. Святогор

АНОТАЦІЯ

Весельський С.Є. Зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями. – Випускна кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Випускна кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю 081 – Право. – Поліський національний університет, Житомир, 2022.

Випускна кваліфікаційна робота виконана з метою комплексної характеристики зобов'язань, які виникають при відшкодуванні шкоди, заподіяної правомірними діями у контексті особливостей її теоретичного розуміння та практики реалізації у цивільному праві.

У випускній кваліфікаційній роботі розглянуто загальнотеоретичні аспекти відшкодування шкоди завданої правомірними діями, визначена юридична природа даних зобов'язань, проаналізовані підстави та умови їх виникнення, а також досліджено проблеми практичного застосування відшкодування шкоди завданої в результаті вчинення правомірних.

Ключові слова: деліктні зобов'язання, цивільна відповідальність, відшкодування шкоди, правомірні дії, крайня необхідність, самозахист.

SUMMARY

Veselsky S. Liability for damages caused by lawful acts. – Graduation thesis on the rights of the manuscript.

Graduation qualification work for a master's degree in specialty 081 – Law.
– Polissya National University, Zhytomyr, 2022.

The final qualifying work was performed in order to comprehensively characterize the obligations arising from compensation for damage caused by lawful acts in the context of the peculiarities of its theoretical understanding and implementation practice in civil law.

The final qualifying work considers the general theoretical aspects of compensation for damage caused by lawful acts, determines the legal nature of these obligations, analyzes the grounds and conditions of their occurrence, and examines the problems of practical application of compensation for damage caused by lawful acts.

Key words: tortious obligations, civil liability, compensation for damage, lawful actions, extreme necessity, self protection.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. Загальнотеоретичні аспекти відшкодування шкоди завданої правомірними діями.....	9
1.1. Поняття та ознаки зобов'язань із заподіяння шкоди правомірними діями.....	9
1.2. Юридична природа зобов'язань із заподіяння шкоди правомірними діями.....	15
1.3. Види правомірних дій, в результаті яких може бути завдана шкода, яка підлягає відшкодуванню.....	20
Висновки до першого розділу.....	26
РОЗДІЛ 2. Проблеми відшкодування шкоди завданої правомірними діями.....	27
2.1. Підстави та умови виникнення відповідальності за заподіяння шкоди, завданої особою у разі здійснення самозахисту.....	27
2.2. Проблемні питання відшкодування шкоди вчиненої в стані крайньої необхідності.....	33
Висновки до другого розділу.....	38
ВИСНОВКИ.....	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	42

ВСТУП

В науковій літературі та чинному законодавстві досить докладно регламентовано інститут відшкодування шкоди, заподіяної протиправними діями, визначено правову природу зазначених зобов'язань, закріплено загальні підстави та умови настання цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну протиправними діями, регламентовано механізм відшкодування зазначеної шкоди. Крім того у нормах цивільного законодавства своє закріплення знаходять положення і про те, що шкода, заподіяний правомірними діями, також підлягає компенсації, але у випадках, передбачених законом. До таких випадків, виходячи із аналізу норм Цивільного кодексу України можна віднести заподіяння шкоди в результаті необхідної оборони та крайньої необхідності. Проте, особливого механізму для зазначеної компенсації закон не передбачає.

Крайня необхідність та необхідна оборона один з найдавніших способів здійснення права на захист. Однак питання, пов'язані з поняттям крайньої необхідності та самооборони, механізмом її реалізації тощо залишаються ще недостатньо вивченими.

Громадяни в процесі участі в цивільних правовідносинах неминуче стикаються з порушенням своїх прав. В такому випадку громадянин має право звернутися до уповноважених державних органів за захистом своїх прав або захищати свої права без такого звернення самостійно. Найчастіше суб'єкти, захищаючи свої права самостійно, потрапляють у ситуацію, коли шкода заподіюється самому порушнику або іншим особам. Це може мати місце в стані необхідної оборони. Визначення меж допустимості вчинення тих чи інших дій в такому стані, а також відшкодування завданої шкоди до тепер однозначно не визначені остаточно, що спричиняє неабияку складність для правозастосовної практики. Дана проблематика та ряд інших не визначених питань і зумовили **актуальність даного дослідження.**

Мета і завдання дослідження. Метою даної випускної кваліфікаційної роботи є визначення основних аспектів правового регулювання зобов'язань із заподіяння шкоди правомірними діями

Для досягнення поставленої мети були поставлені наступні **завдання**:
визначити поняття та ознаки зобов'язань із заподіяння шкоди правомірними діями;

проаналізувати юридичну природу зобов'язань із заподіяння шкоди правомірними діями;

провести класифікацію видів правомірних дій, в результаті яких може бути завдана шкода, яка підлягає відшкодуванню;

визначити підстави та умови виникнення відповідальності за заподіяння шкоди, завданої особою у разі здійснення самозахисту;

виокремити проблеми застосування відшкодування шкоди вчиненої в стані крайньої необхідності.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають при відшкодуванні шкоди, завданої правомірними діями.

Предметом дослідження є відшкодування шкоди завданої правомірними діями.

Методи дослідження Методологічною базою дослідження став загальнонауковий діалектичний метод пізнання. Поряд із загальнонауковим діалектичним методом використовувалися і специфічні приватно-наукові методи: логічно-семантичний, порівняльно-правовий, структурно-функціональний тощо.

Логічно-семантичний застосовувався при аналізі понятійного апарату таких термінів як правомірні дії, крайня необхідність, необхідна оборона, самозахист, порівняльно-правовий - при аналізі тенденцій розвитку законодавства щодо відшкодування шкоди завданої правомірними діями в Україні та зарубіжних країнах, структурно-функціональний – при аналізі структури досліджуваного явища та правового статусу його елементів.

Апробація результатів дослідження. Окремі результати та висновки, отримані в ході проведеного дослідження, були предметом обговорення на засіданні кафедри правознавства Поліського національного університету. А також були опубліковані у науково-практичному юридичному виданні «Прикарпатський юридичний вісник» випуск 3 (38) 2021 р. Івано-Франківського юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія».

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що теоретичні висновки та практичні пропозиції, сформульовані у даному дослідженні, можуть бути використані у навчальній, нормотворчій та практичній діяльності щодо вдосконалення чинного цивільного законодавства.

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, п'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел (44 найменувань).

РОЗДІЛ 1. Загальнотеоретичні аспекти відшкодування шкоди завданої правомірними діями

1.1. Поняття та ознаки зобов'язань із заподіяння шкоди правомірними діями

Однією з різновидів цивільних правовідносин є зобов'язальні правовідносини. Це один з найрізноманітніших та найпоширеніших видів цивільних правовідносин. Нормативне визначення зобов'язань дано у ст. 509 Цивільного кодексу України (далі ЦКУ). Відповідно до цієї статті під зобов'язаннями розуміється «правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку». [1]

Зобов'язальні правовідносини мають такі особливості. По-перше, зобов'язання має підтверджувати наявність певного правового зв'язку кредитора та боржника як конкретних учасників цивільного обороту. Суб'єктами (учасниками) зобов'язальних правовідносин можуть виступати фізичні та юридичні особи, держава та територіальні об'єднання. По-друге, зобов'язання ґрунтується на праві вимоги кредитора. При цьому обов'язок боржника, як правило, зводиться до здійснення активних дій з передачі грошей, майна, речей, виконання робіт, надання послуг і т.д. Проте закон закріплює можливість існування також «негативних» зобов'язань, за якими боржник зобов'язаний утримуватися від певних дій. Прикладом існування «негативних» зобов'язань є дистриб'юторська угода, згідно з якою виробник зобов'язується не постачати аналогічні товари іншим покупцям на одній території. [2, с. 45] Таким чином, виконання обов'язку може охоплювати як активну, так і пасивну поведінку боржника. По-третє, це зобов'язання передбачає товарне переміщення матеріальних благ, які набувають форми товару (речей, робіт, послуг тощо), з господарської сфери однієї особи до

господарської сфери іншої, оскільки, як правило, зобов'язальні правовідносини – це майнові відносини.

По-четверте, зобов'язання завжди є відносним, оскільки відносини встановлюється між конкретно визначеними суб'єктами. Зобов'язання не створює обов'язків для третіх осіб, які не беруть участь у ньому як сторони. [3, с. 290]

На основі вищевикладеного можна говорити про те, що доктринальне визначення зобов'язань виражатиметься в юридично закріпленому цивільно-правовому зв'язку між конкретно визначеними учасниками цивільного обороту, в силу якого кредитор, з одного боку, має право вимагати задоволення майнового чи немайнового інтересу у певному обсязі, а боржник, з іншого боку, зобов'язаний до здійснення певних дій на користь кредитора.

У свою чергу, в основі систематизації зобов'язань лежить розподіл більшості зобов'язань на дві групи за критерієм їх виникнення: договірні та недоговірні [4, с. 25].

Договірні зобов'язання виникають із договорів (двосторонніх та багатосторонніх правочинів). Зміст цих зобов'язань визначається диспозитивними правилами закону або узгодженою волею сторін, їхньою юридичною рівністю та невтручанням держави у приватні справи.

Позадовірні зобов'язання виникають не на основі угоди сторін, а у зв'язку з настанням фактів, передбачених імперативними нормами закону, а саме: заподіянням шкоди одним суб'єктом іншому, придбання майна за рахунок коштів іншої особи без достатньої правової підстави чи інших підстав, зазначених у законі . Дані зобов'язання переважно спрямовані на відновлення порушеного права.

Більший інтерес становлять такі позадовірні зобов'язання як зобов'язання внаслідок заподіяння шкоди. Законодавчо встановленого визначення цього зобов'язання закон не надає. Проте основна ідея, що характеризує його, міститься у ст. 1166 ЦКУ, згідно з якою «майнова шкода,

завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала» [1]

Як було зазначено вище, зобов'язальні правовідносини мають деякі особливості, які так само притаманні цивільно-правовим відносинам внаслідок заподіяння шкоди.

По-перше, дані відносини підтверджують наявність певного правового зв'язку між заподіювачем шкоди та потерпілою особою. По-друге, зобов'язання із заподіяння шкоди правомірними діями завжди ґрунтується на праві вимоги однієї сторони (потерпілого) та обов'язку вчинити певну дію іншої сторони. По-третє, ці відносини є майновими відносинами, по-четверте, дані відносини є відносними, оскільки є конкретно визначені учасники, зобов'язані до певної поведінки, що переслідує майновий інтерес (на відміну від абсолютного відношення, в якому уповноважена особа протистоїть невизначеному колу осіб).

Але крім загальних ознак зобов'язань, зобов'язання внаслідок заподіяння шкоди, мають також самостійні ознаки, які дозволяють виділити їх числа інших цивільно-правових зобов'язань.

Відмінною особливістю зобов'язань із заподіяння шкоди є підстава їх виникнення: вони відносяться до позадоговірних зобов'язань та виникають на основі такого юридичного факту як заподіяння шкоди. Дана ознака має важливе значення, оскільки норми, що регулюють зазначені зобов'язання щодо відшкодування шкоди, мають імперативний характер і не допускають свободи при визначенні підстав, умов, розміру відшкодування [5].

Іншою ознакою зобов'язань, що виникають внаслідок заподіяння шкоди є те, що вони є охоронними правовідносинами, оскільки виникають при порушенні суб'єктивного цивільного права і спрямовані на його захист, тоді як регулятивні відносини безпосередньо спрямовані на впорядкування, закріплення та розвиток суспільних відносин.

Сучасне законодавство передбачає положення про те, що не всяке заподіяння шкоди є протиправним, шкода може бути заподіяна і правомірними діями. Це положення знайшло закріплення в п. 4 ст. 1166 ЦКУ, який говорить про те, що шкода, заподіяна правомірними діями, також підлягає відшкодуванню у випадках, передбачених законом. Тому нелогічно під поняттям деліктних зобов'язань мати на увазі всі зобов'язання внаслідок заподіяння шкоди. На нашу думку необхідно виділити дві групи зобов'язань із заподіяння шкоди - деліктні та зобов'язання з заподіяння шкоди правомірними діями.

Зазначені види зобов'язань із заподіяння шкоди мають схожу правову природу, є охоронними правовідносинами, виконують компенсаційну функцію, а також вони мають підстави виникнення.

Підставою виникнення деліктних зобов'язань є правопорушення – тобто делікт. Завдаючи шкоди іншій особі, відбувається порушення суб'єктивних прав потерпілого. Крім того, норми об'єктивного права, забороняють таку поведінку. При заподіянні шкоди правомірними діями відбувається порушення лише суб'єктивних прав інших, але не норми об'єктивного права. Більше навіть, закон не забороняє вчинення зазначених дій, а навпаки уповноважує на їх вчинення заподіювача шкоди [6,].

Крім того необхідно зазначити, що дані зобов'язання із заподіяння шкоди спричиняють настання різних наслідків. Так при скоєнні протиправної дії або бездіяльності, в результаті якої заподіюється шкода з'являється можливість застосувати заходи відповідальності до винної особи, а за правомірну поведінку, при якій заподіюється шкода, до заподіювача шкоди повинні застосовуватися інші заходи (заходи захисту). Існує припущення, що в такій ситуації стягнення збитків як інструмент перерозподілу негативних наслідків постає як свого роду механізм сплати певної грошової компенсації, оскільки в даному випадку для настання відповідальності в традиційному розумінні не вистачає однієї з підстав - протиправності діяння заподіювача

шкоди, і тому загальний механізм компенсації шкоди у такому разі не може бути застосований.

На основі вищевикладеного варто говорити про те, що за загальним правилом, правомірні дії не повинні тягнути за собою покладання цивільно-правової відповідальності на особу, яка їх вчинила, якщо вона діяла в рамках закону, а зобов'язання внаслідок заподіяння шкоди правомірними діями є одним з найважливіших механізмів захисту більш «слабкої» сторони цивільного обороту. Оскільки, юридична наукова література не містить визначення зобов'язання внаслідок заподіяння шкоди правомірними діями, то вважаємо за потрібне виділити основні ознаки зобов'язань внаслідок заподіяння шкоди правомірними діями [7, с. 107].

Перша ознака, на нашу думку, буде полягати у тому, що ці зобов'язання виникають лише у зв'язку із заподіянням шкоди правомірними діями, при цьому перелік правомірних дій має бути встановлений законом.

У національному законодавстві як правомірні дії, в результаті яких може бути завдана шкода, визнаються наступні випадки: у стані крайньої необхідності, у стані необхідної оборони, а також застосування реквізиції тощо.

Однак ні законодавство, ні наука не дають точного переліку правомірних дій, в результаті яких може бути завдана шкода.

У науковій літературі з метою заповнення даної прогалини розробляються критерії віднесення дій до правомірних. Так, наприклад, М. Ю. Тихомиров свідчить, що правомірність дій полягає у дотриманні таких умов: 1) захист законних прав чи інтересів, яким загрожує небезпека, може бути здійснена без заподіяння шкоди; 2) права або інтереси, що захищаються, повинні бути більш значущими, ніж порушені; 3) при заподіянні шкоди повинні бути вжиті всі заходи щодо мінімізації несприятливих наслідків. Тільки за наявності зазначених умов дія вважатиметься правомірною. Але в силу ст. 1166 ЦКУ можна говорити про те, що дані критерії є оціночними, а

особа, якій було заподіяно шкоду, матиме право на компенсацію шкоди, заподіяної тими правомірними діями, які закріплені в законі [8, с. 205].

Друга ознака містить вказівку на те, що в зобов'язаннях внаслідок заподіяння шкоди правомірними діями компенсації підлягає лише реальна шкода.

Оскільки заподіювач шкоди вчиняє дії, спрямовані на захист законних прав або інтересів, яким загрожує небезпека і яка не може бути усунута без завдання шкоди, при цьому дані дії дозволені законом і є соціально корисними, то компенсація такої шкоди, що встановлюється законом, повинна бути тільки з метою справедливого розподілу майнових витрат. Необґрунтованим буде у такому разі зобов'язувати компенсувати втрачену вигоду чи моральну шкоду. В іншому випадку заподіяння шкоди правомірними діями буде прирівнюватися до заподіяння шкоди протиправними діями.

Третя ознака полягає в тому, що відшкодування шкоди, заподіяної правомірними діями, здійснюється лише у випадках, встановлених законом. Дану ознаку необхідно виділяти тому, що однієї вказівки в законі на те, що дії мають правомірний характер недостатньо для відшкодування шкоди потерпілому, необхідною є також та умова, що ці правомірні дії можуть бути підставою для відшкодування шкоди.

Крім того потрібно говорити і про те, що перелік правомірних дій повинен бути поділений на дві групи: правомірні дії, що завдають шкоду, але не призводять до компенсації шкоди. Це необхідна оборона, заподіяння шкоди внаслідок психічного чи фізичного примусу, згода потерпілого. Та друга група – це правомірні дії, що завдають шкоди та тягнуть за собою відшкодування завданої шкоди. Це крайня необхідність; обґрунтований ризик; заподіяння шкоди, при припиненні терористичного акту; реквізиція тощо.

Таким чином, на основі вищевикладених ознак, можна зробити висновок про те, що зобов'язання внаслідок заподіяння шкоди правомірними

діями є цивільно-правовим зобов'язанням, внаслідок якого потерпілий (кредитор) у випадках, встановлених законом, має право вимагати від заподіювача шкоди (боржника) компенсації реальної майнової шкоди, заподіяної правомірними діями, передбаченими законом, а боржник зобов'язаний компенсувати цю шкоду.

1.2. Юридична природа зобов'язань із заподіяння шкоди правомірними діями

Однією із головних підстав притягнення до юридичної відповідальності є ситуація, коли суб'єкти права не виконують покладені на них обов'язки і при цьому своїми діями порушують суб'єктивні права інших осіб [9, с. 28]. Однак виникає питання, чи варто говорити про залучення особи до відповідальності в разі, коли його поведінка з точки зору закону була правомірною і соціально корисною, але, разом з тим, призвела до заподіяння шкоди? З метою отримання відповіді на поставлене запитання і розкриття юридичної природи зобов'язань внаслідок заподіяння шкоди правомірними діями необхідно, в першу чергу, звернутися до дослідження зв'язку зобов'язань внаслідок заподіяння шкоди правомірними діями з юридичною відповідальністю.

Потрібно зазначити, що найбільшого поширення набули два підходи до розуміння юридичної відповідальності. У першому відповідальність розглядається в ретроспективному аспекті і розуміється як вид державного примусу, тобто застосовується поза волею суб'єктів уповноваженими органами сукупність заходів психічного, фізичного, матеріального чи організаційного впливу, з метою забезпечення громадського порядку і громадської безпеки. Прихильниками цієї теорії є С. Н. Братусь, А. С. Шевченко, О. С. Іоффе. [10, с. 41; 11, с. 99; 12, с. 39].

Однак такий підхід не може застосовуватися до зобов'язань внаслідок заподіяння шкоди правомірними діями, оскільки особа, яка завдала шкоди в

цих зобов'язаннях, діяла відповідно до норми закону, здійснюючи соціально корисні дії [9, с. 28].

Прихильники другого підходу розглядають відповідальність в позитивному аспекті і в її протилежності з ретроспективною відповідальністю. Прихильники даної теорії (А. С. Бондарев, М. Н. Марченко) говорять про те, що правопорушення завжди існує лише тому, що є правомірна поведінка, а державно-примусова форма реалізації юридичної відповідальності існує лише тому, що існує добровільна форма реалізації юридичної відповідальності [13, с. 125].

Отже, в рамках другого підходу юридична відповідальність розглядається як позитивна відповідальність і являє собою відповідну реакцію держави і суспільства на вчинене соціально корисне правомірне діяння особи у вигляді застосування різних заходів правового заохочення. Тобто відповідальність розглядається не як засіб державного примусу, а як засіб державного переконання і правового стимулювання [9, с. 28].

Цивільно-правова відповідальність є видом юридичної відповідальності і виражається в різних цивільно-правових зобов'язаннях. Не є винятком і зобов'язання з відшкодування шкоди. Але ж не є логічним застосування заходів цивільної відповідальності за зобов'язаннями внаслідок заподіяння шкоди правомірними діями, тому виникає питання про правову природу зазначеної компенсації [9, с. 28]. У літературі існує безліч підходів щодо цього питання. Проаналізуємо деякі з них.

Науковці А. С. Шевченко, Є. М. Гінц в основному наполягають на тому, що для деліктних зобов'язань підставою виникнення є делікт в повному його значенні, тобто порушення як абсолютних прав людини, так і норм об'єктивного права, що закріплюють подібне порушення і відповідно тягнуть настання цивільно-правової відповідальності [14, с. 29].

Заподіяння шкоди правомірними діями дозволено законом, тобто особа, заподіює шкоду, порушує чужі суб'єктивні права, але не порушує норму об'єктивного права, а, отже, це не повинно спричиняти настання тієї ж

відповідальності, що за вчинення протиправного правопорушення, а повинно тягнути застосування заходів захисту суб'єктивних прав [9, с. 29].

Тоді виникає питання, чи можливе порушення суб'єктивного права, без порушення об'єктивного права і чи є таке правопорушення протиправним? [9, с. 29]

У науковій доктрині є кілька відповідей на це питання. Ряд авторів висловлюють думку про те, що в разі порушення чужого суб'єктивного права, не закріпленого законом, слід говорити про правомірність діяння, відповідно, в разі порушення чужого суб'єктивного права, закріпленого законом, слід говорити про протиправність [9, с. 29].

Будь-яке цивільне правопорушення можна визначити як «порушення правової норми », оскільки 1) порушення правової заборони, закріпленого в нормі об'єктивного права, - це «порушення правової норми»; 2) порушення обсягу можливостей уповноваженої особи, закріпленого в суб'єктивному праві – це також порушення правової норми, оскільки саме в правовій нормі передбачається обсяг можливостей уповноваженої особи. [9, с. 29]

Ґрунтуючись на вищевикладеному, можна зробити висновок про те, що порушення суб'єктивного права, без порушення об'єктивного права можливе, однак це порушення не буде носити характер протиправності, оскільки для визнання поведінки протиправним необхідним є порушення не тільки норми суб'єктивного права, а й норми об'єктивного права. [9, с. 29]

Виходить, що поведінку особи, що порушує лише норму суб'єктивного права, не можна визнавати протиправною, тим більше, якщо вона діяла в суспільних інтересах. Отже оскільки відсутній елемент протиправності, то передбачена законом компенсація шкоди, заподіяної правомірними діями, не може розглядатися як міра цивільно-правової відповідальності. [9, с. 29]

Відшкодування збитків в результаті неправомірних дій є загальним правилом настання цивільної правової відповідальності і застосовується у всіх випадках, якщо інше не передбачено законом або договором.

Компенсація шкоди, заподіяної правомірними діями, відрізняється від виконання цього правила і застосовується лише у випадках, передбачених законом або договором. Тому вважаємо, що справедливо було б компенсацію збитків, заподіяних правомірними діями, відмежовувати від заходів цивільно-правової відповідальності. [9, с. 29]

Розглянемо співвідношення категорії заходів захисту суб'єктивних прав з цивільно-правовою відповідальністю. За своєю природою, заходи захисту та заходи відповідальності мають схожі положення. По-перше, заходи захисту та заходи відповідальності пов'язані з поняттям санкції, тому що є невідгідними для особи яка порушила приписи закону. По-друге, дані заходи пов'язані з державним примусом, тобто воля правопорушника не враховується і йому нав'язується інший, небажаний характер поведінки. По-третє, дані заходи застосовуються з метою забезпечення дотримання законних прав та інтересів особи. [9, с. 29]

При цьому, заходи захисту та заходи відповідальності мають і ряд відмінностей. Для заходів відповідальності, необхідна наявність правопорушення, а підставою для застосування заходів захисту, найчастіше, є правомірні дії. Крім того, реалізація заходів відповідальності завжди спрямована на відновлення правового становища потерпілого, а також пов'язана з покладанням на порушника майнових обтяжень. [9, с. 29]

Заходи захисту мають на меті захист порушеного суб'єктивного права, але їх використання не пов'язане з покладанням майнових обтяжень. При цьому заходи захисту характеризуються відсутністю будь-яких додаткових витрат, оскільки вони в силу товарно-грошового характеру цивільно-правових відносин носять еквівалентний характер. [9, с. 29]

Розмір захисту, як правило, заздалегідь відомий, і його не потрібно визначати, так як він відповідає розміру невиконаного зобов'язання, а всі додаткові витрати лежать в сфері відповідальності. Найважливішою відмінністю заходів захисту і мір відповідальності є те, що цивільно-правові заходи захисту, не можуть бути замінені іншими заходами. Тобто, у випадках

необхідного усунення перешкод власнику у володінні своїм майном застосовується негаторний позов. Призначення даної міри захисту відображається саме в «ліквідації» даного порушення і ніякими іншими засобами це зробити неможливо (крім відшкодування збитків, але це вже міра відповідальності). [9, с. 30]

Більшість заходів відповідальності носять загальний характер і здійснюються практично в будь-якому інституті цивільного права. З цієї причини існує можливість заміни однієї міри відповідальності іншою, в чому немає нічого протиправного. [9, с. 30]

Слід підкреслити, що для відповідальності характерною є обставина, що виражається в засудженні дій особи з боку суспільства, вона несе виховний вплив на особистість правопорушника. [9, с. 30]

Важливим моментом застосування відповідальності є те, як особа ставиться до своїх дій. Для заходів захисту зазначена особливість не є характерною, оскільки для покладання заходів захисту не має значення, як особа відноситься до своїх дій, тому що обов'язок в будь-якому випадку повинен бути виконаним. [9, с. 30]

Отже, зобов'язання з відшкодування шкоди, заподіяної правомірними діями, являють собою самостійний субінститут, відмінний від деліктних зобов'язань, оскільки в даному випадку відсутня протиправна поведінка заподіювача шкоди, а розмір захисту буде заздалегідь відомий – він буде відповідати розміру невиконаного зобов'язання, при цьому інші додаткові витрати не будуть підлягати відшкодуванню. [9, с. 30]

При цьому, підставою виникнення цивільно-правової відповідальності є делікт в повному його значенні, тобто порушення як абсолютних прав людини, так і норм об'єктивного права, що закріплюють подібне порушення, а заподіяння шкоди правомірними діями дозволено законом, тобто особа, що заподіює шкоду порушує чужі суб'єктивні права, але не порушує норму об'єктивного права, тому дані відносини повинні спричиняти інші заходи

реагування, відмінні від заходів цивільно-правової відповідальності, а саме – застосування заходів захисту цивільних прав. [9, с. 30]

1.3. Види правомірних дій, в результаті яких може бути завдана шкода, яка підлягає відшкодуванню

Поведінка людини, з правої точки зору, може бути правомірною та протиправною. Протиправна поведінка особи, полягає у порушенні, як норми об'єктивного права, так і у порушенні чужого суб'єктивного права. Правомірність заподіяння шкоди слід розглядати лише у взаємозв'язку із протиправністю.

Правомірність дій заподіювача шкоди можна визначити як допустиму законом можливість здійснення ним певних суспільно необхідних, соціально корисних, усвідомлених дій, змістом яких виступає реалізація суб'єктивного права або виконання обов'язку, або здійснення соціально терпимих дій.

У юридичної науці немає єдиної думки щодо всеосяжного переліку правомірних дій, що завдають шкоди, але є безліч різних класифікацій. Розглянемо найпоширеніші з них.

Перша класифікація розроблялася радянськими вченими О. О. Флейшиц та В. А. Тарховим. [15, с. 44; 16, с. 63] Вони виділяли п'ять підстав, які виключають протиправність, тобто п'ять видів правомірних дій: 1. виконання обов'язків; 2. здійснення права; 3. згоду потерпілого; 4. необхідна оборона; 5. крайня необхідність.

Дана класифікація заснована на тому, що одним із видів правомірних дій є здійснення окремих обов'язків, що впливають із службового становища, але при цьому спричиняють заподіяння шкоди іншим особам. Наприклад, пожежники, в обов'язок яких входить гасіння пожеж, уповноважені законом на знищення майна, що сприятиме поширенню вогню [17, с. 167].

Здійсненням права є дії, здебільшого спрямовані на самозахист чи порятунок більш цінного блага.

Щодо крайньої необхідності та необхідної оборони, то вони можуть бути як здійсненням права (для всіх громадян), так і виконанням обов'язку (наприклад, для поліції). Тому ми вважаємо, невірно виділяти їх як самостійний елемент класифікації [18, с. 10].

Другу класифікацію запропоновано А. С. Шевченком. [19, с. 34] Він підрозділяє правомірні дії на дві категорії: 1) заподіяння шкоди через державну або громадську необхідність (примусове вилучення земель для суспільних потреб, реквізиція) та 2) заподіяння шкоди при запобіганні небезпеки, що загрожує державним, майновим чи особистим інтересам (крайня необхідність, катастрофа).

Тут науковець до правомірних дій відносить вилучення земельної ділянки для суспільних потреб, однак, згідно з положеннями ЦКУ, таке вилучення здійснюється в плановому режимі та за допомогою викупу (ст. 350-351 ЦКУ), отже, питання про компенсацію шкоди в цьому випадку взагалі не виникає, оскільки власник отримує заздалегідь певну викупну вартість ділянки.

Недоліком даної класифікації також є те, що як критерій класифікації обрано суспільний чи державний інтерес, а такі правомірні дії, як необхідна оборона, виконання наказу, обґрунтований ризик тощо залишаються поза дослідженням.

Третя класифікація дана О. Н. Садіковим. Він виділяє: 1. Дії, що порушують речові права (вилучення земельних ділянок для державних або суспільних потреб, вилучення житлових приміщень у зв'язку з реконструкцією або знесенням, вилучення тварин та продуктів тваринництва при епізоотіях). 2. Дії, що порушують зобов'язальні права (видання актів державних органів або органів місцевого самоврядування, що робить виконання зобов'язання неможливим; прийняття рішення про знесення будинку, переведення його в нежитлове приміщення або про визнання непридатним для проживання, що призводить до порушення прав наймача за

договором найму (користування)). 3. Інші правомірні дії (заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності) [20, с. 204].

Тут виділяються в першу чергу правовідносини внаслідок заподіяння шкоди шляхом припинення зобов'язання, наприклад, припинення зобов'язання на підставі акта державного органу; реорганізація юридичної особи, в результаті чого порушуються права кредиторів - це випадки порушення (припинення) зобов'язання. Ми вважаємо, що недолік даної класифікації полягає у тому, що хоча зобов'язання і припиняється у зв'язку з правомірною дією, але в цьому разі правомірні дії порушують (припиняють) відносні правовідносини та в цих діях відсутня надзвичайність, висока соціальна значимість, суспільна необхідність, що суперечить суті зобов'язань які виникають із заподіяння шкоди правомірними діями.

Безсумнівно, представлені класифікації заслуговують на увагу, і повинні застосовуватися у взаємодії, оскільки кожен випадок заподіяння шкоди знаходить свій відбиток у чинному законодавстві. Застосувати одну з названих класифікацій це означає позбавити решту правомірних дій, що завдають шкоди, можливості відшкодування [21, с. 123].

Так у главі 80 ЦКУ передбачений порядок відшкодування шкоди завданої у зв'язку з рятуванням майна іншої особи, у главі 82 ЦКУ закріплені випадки правомірного заподіяння шкоди, які називаються «крайня необхідність», «необхідна оборона (самозахист)», «заподіяння шкоди органом державної влади або органом місцевого самоврядування або їх посадовими особами», «заподіяння шкоди, завданої прийняттям закону про припинення права власності на певне майно», але не всі зазначені дії спричиняють компенсацію заподіяної шкоди [1].

Субінститут крайньої необхідності передбачено як кримінальним, так і цивільним законодавством. Відповідно до ст. 1171 ЦКУ шкода, заподіяна у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, яка загрожує самому завданню шкоди або іншим особам, якщо ця небезпека за цих

обставин не могла бути усунута іншими засобами, повинна бути відшкодована особою, яка її завдала [1].

Із зазначеного визначення випливає, що правомірність дій заподіювача шкоди в умовах крайньої необхідності буде мати місце, коли заподіяння шкоди спрямоване на запобігання небезпеки, яка набагато значуща, ніж заподіяна шкода. Тоді в діях заподіювача шкоди не буде протиправності, що виключає можливість застосування заходів цивільно-правової відповідальності.

Цивільний кодекс не передбачає звільнення від відшкодування шкоди завданої правомірними діями, а інші спеціалізовані закони можуть передбачати норми, відповідно до яких особа звільняється від відповідальності. Наприклад, ЗУ «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі» [22].

Виходить, що різні нормативно-правові акти передбачають різні правові наслідки застосування субінституту крайньої необхідності, що створює певні розбіжності. Але тоді можна говорити про те, що якщо спеціальним законодавством прямо забороняється відшкодування шкоди, заподіяної правомірними діями у стані крайньої необхідності, то ми повинні застосовувати зазначені норми та відмовляти у компенсації. Якщо ж спеціальні норми відсутні, або відсилають до загальних положень ЦКУ, то шкода, заподіяна у стані крайньої необхідності, має бути відшкодована особою, яка завдала шкоди [23, с. 80].

Так само ЦКУ передбачає можливість покладання обов'язку компенсувати шкоду, заподіяну в стані крайньої необхідності, або на третю особу, на користь якої діяв заподіювач шкоди, або на особу, яка завдала шкоду. Однак покладання обов'язку з відшкодування шкоди на особу, яка діяла в інтересах третіх осіб в стані крайньої необхідності для усунення небезпеки, представляється нелогічним. Таке покладання обов'язку є несправедливим і не стимулює вчиняти правомірні дії, нерідко пов'язані зі

значним ризиком та майновими втратами. Але при цьому, закріплюючи зазначені положення, цивільне законодавство дає остаточне вирішення питання про розподіл шкоди на розсуд суду.

Вирішення питання про відшкодування шкоди, заподіяної в стані крайньої необхідності, входить до компетенції суду, що не може бути визнано доцільним. Ми вважаємо, що логічно шкоду, завдану у стані крайньої необхідності, покладати на особу, на користь якої були вчинені дії, які завдали шкоди. Таке вирішення даної ситуації має бути основним, але з урахуванням конкретних обставин може допускатися покладання понесених майнових втрат на заподіювача шкоди або розподіляти таку шкоду між ним та особою, на користь якої шкода була заподіяна.

Чинне законодавство регулює заподіяння шкоди правомірними діями внаслідок необхідної оборони (самооборони). Зазначені дії можуть здійснюватися лише проти протиправних дій за реальної небезпеки.

Необхідно розрізняти дії, що завдають шкоди внаслідок крайньої необхідності та необхідної оборони. Якщо за необхідної оборони шкода завдається особі, яка діє протиправно, і від якої загрожує небезпека, то за крайньої необхідності – третій особі.

Найважливішою відмінністю є й те, що шкода, завдана правомірними діями внаслідок крайньої необхідності, за загальним правилом ст. 1171 ЦКУ, підлягає відшкодуванню, а шкода, заподіяна правомірними діями внаслідок необхідної оборони, в силу ст. 1169 ЦКУ, відшкодуванню не підлягає, якщо не перевищені її межі. «Шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується». [1]

Таким чином, необхідна оборона є суб'єктивним природним правом на захист, яке обмежується законодавчо встановленими межами. Але зазначена стаття має виключення: «якщо у разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована

особою, яка її завдала. Якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію». [1]

Особливим випадком заподіяння шкоди правомірною дією є тимчасове вилучення у власника його майна у разі обставин надзвичайного характеру (реквізиція). Цей субінститут закріплений главою 25 «Припинення права власності» ЦКУ. Цивільне законодавство не визначає перелік майна, яке може бути реквізовано, але з аналізу норм можна дійти висновку про те, що ним можуть бути рухоме майно, транспортні засоби, товари, земельні ділянки тощо [24, с. 66].

Реквізиція, покликана служити суспільним інтересам, здійснюється за допомогою державного апарату примусу, але неминуче зачіпає приватні інтереси.

Норми про реквізиції відносяться до резервних, які починають діяти лише в разі настання надзвичайних ситуацій мирного чи військового стану. Реквізиція допускається лише у виняткових, надзвичайних випадках для захисту державних чи суспільних інтересів. Відчуження майна відбувається за рішенням державних органів, що має відплатний характер. Вилучення майна за загальним правилом веде до припинення права власності, хоча власник майна, що реквізується, має право після припинення дії надзвичайного стану повернути своє майно, якщо воно залишилося збереженим.

Підставою зобов'язання внаслідок заподіяння шкоди при реквізиції є складний юридичний склад, що включає в себе адміністративний акт та заподіяння на його основі шкоди правомірною дією [25, с. 6].

Отже, реквізиція є правомірною дією, в результаті якої завдається шкода. Вона застосовується лише у надзвичайних ситуаціях із метою захисту державних чи суспільних інтересів. Заподіяння такої шкоди передбачає компенсацію власнику вартості майна.

Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що чинне законодавство передбачає різні види правомірних дій, в результаті яких може бути заподіяна шкода. Однак не всі правомірні дії, в результаті яких заподіюється шкода, підлягають відшкодуванню.

Висновки до першого розділу.

У національному законодавстві як правомірні дії, в результаті яких може бути завдана шкода, яка підлягає відшкодуванню, визнаються наступні випадки: у стані крайньої необхідності, у стані необхідної оборони, рятування здоров'я, життя, майна іншої особи, а також застосування реквізиції тощо. Однак ні законодавство, ні наука не дають точного переліку правомірних дій, в результаті яких може бути завдана шкода, яка підлягає відшкодуванню.

Правомірність дій полягає у дотриманні таких умов: 1) захист законних прав чи інтересів, яким загрожує небезпека, може бути здійснена без заподіяння шкоди; 2) права або інтереси, що захищаються, повинні бути більш значущими, ніж порушені; 3) при заподіянні шкоди повинні бути вжиті всі заходи щодо мінімізації несприятливих наслідків. Тільки за наявності зазначених умов дія вважатиметься правомірною.

Цивільно-правова відповідальність є видом юридичної відповідальності і виражається в різних цивільно-правових зобов'язаннях. Не є винятком і зобов'язання з відшкодування шкоди. Але ж не є логічним застосування заходів цивільної відповідальності за зобов'язаннями внаслідок заподіяння шкоди правомірними діями, тому виникає питання про правову природу зазначеної компенсації. Зобов'язання з відшкодування шкоди, заподіяної правомірними діями, являють собою самостійний субінститут, відмінний від деліктних зобов'язань, оскільки в даному випадку відсутня протиправна поведінка заподіювача шкоди [9, с. 28].

РОЗДІЛ 2. Проблеми відшкодування шкоди завданої правомірними діями

2.1. Підстави та умови виникнення відповідальності за заподіяння шкоди, завданої особою у разі здійснення самозахисту

Ч. 5 ст. 55 КУ передбачає один із засобів реалізації конституційних прав фізичних осіб – це право на самозахист. Відповідно до ст. 19 ч. 1 ЦКУ «Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства» [1]. Отже, і Конституцією України, і цивільним законодавством самозахист визнається правомірною дією.

Але, аналіз ч. 2 ст. 1169 ЦКУ дає нам підстави констатувати той факт, що при вчиненні правомірної дії – самозахисту, особа може бути притягнута до відповідальності у вигляді відшкодування завданої шкоди, якщо вона завдала шкоду третім особам.

При дослідженні даного питання, необхідно почати з визначення юридичної природи самозахисту. Це має і теоретичне і практичне значення, оскільки визначення характерних ознак та рис самозахисту прав суб'єктів при їх порушенні дадуть можливість визначити суть досліджуваної форми захисту порушених прав та визначити ефективні механізми їх захисту.

Цивільне законодавство передбачає два способи захисту цивільних прав та інтересів. Це юрисдикційні, коли особа звертається за захистом до відповідних державних органів або уповноважених осіб. А також, неюрисдикційні способи захисту – якими і є можливість особи самостійно захистити свої порушені права та інтереси шляхом здійснення самозахисту.

Так, радянський науковець Ю.Г. Басін вперше дав визначення поняття самозахисту, як діям фактичного характеру, а також визначив його «як юридичний акт, який вчиняється уповноваженою особою в односторонньому порядку з метою захисту або відновлення порушеного права». [26, с. 6]

Таке визначення збігається і з ч. 2 ст. 19 ЦКУ, яка під поняттям

«самозахист» охоплює всі засоби протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, в тому числі й заходи оперативного впливу, які передбачені окремими главами ЦК України. [1]

Потрібно зазначити, що серед науковців має місце дискусія, щодо визначення самозахисту як форми чи як способу захисту суб'єктивних прав.

Л. І. Ляшевська вважає, що якщо виходити із змісту цивільного законодавства, то є всі підстави вважати його саме формою, а не способом. Цивільний кодекс не визначає коло суб'єктів, які можуть скористатися самозахистом, отже ними можуть бути як юридичні так і фізичні особи. [27, 236]

Те що, особа має право на самозахист не лише своїх прав, а й інших осіб, передбачено ст.ст. 55, 27 КУ та ч. 1 ст. 19 ЦКУ. Таке право захищається і у науковій доктрині. [28, с. 16; 29, с. 89; 30, с. 8; 31, с. 19; 32, с. 98; 33, с. 14]

Відповідь на питання, що саме може бути об'єктом самозахисту, дає знову ж ст. 55 КУ та ст. 19 ЦКУ, де зазначено, що особа може захищати свої права, коло яких не є обмеженим. Отже, це можуть бути як майнові так і немайнові права. Разом з тим, потрібно відмітити, що в ст. 19 ЦКУ зазначено про захист тільки прав, але нічого не сказано про інтерес, який в ч. 2 ст. 15 ЦКУ міститься як об'єкт цивільно-правового захисту. В. А. Другова вважає що ст. 15 можна застосовувати за правилами аналогії закону, якщо буде мати місце самозахист законного інтересу, а не права, оскільки вона є загальною нормою. [34]

Закон, визначаючи самозахист як правомірну дію, вимагає недопустимість перевищення меж необхідної оборони. Тобто способи самозахисту повинні відповідати змісту, характеру та спричиненим наслідкам права що порушується. Однак, відповідно до ст. 19 ЦКУ способи захисту можуть обиратися особою, яка здійснює самозахист. В. П. Грибанов зазначає, що такими способами можуть бути превентивний та активно-оборонний [35, с. 256]. Превентивний використовується власниками або користувачами для охорони свого майна. До активно-оборонного як раз

можна віднести самооборону (необхідну оборону), яка передбачена ст. 1169 ЦКУ.

Оскільки поняття необхідної оборони міститься і в кримінальному і в цивільному законодавстві, тому воно має як приватно-правове так і публічно-правове значення. Крім того зміст даного поняття у різних сферах його застосування не є тотожним, але якщо особа при здійсненні самозахисту вийшла за межі необхідної оборони відповідальність буде наступати в будь-якому випадку.

У цивільному праві, завдана шкода при здійсненні необхідної оборони (самозахисту) від протиправних посягань відноситься до правомірних дій і не підлягає відшкодуванню, якщо не має місця перевищення меж самооборони.

Якщо необхідна оборона це правомірні дії, тоді необхідно з'ясувати, чому ч. 2 ст. 1169 ЦКУ містить норму, якою передбачена відповідальність особи, яка діяла у стані необхідної оборони. Метою самозахисту, як ми зазначали вже вище, є недопущення або припинення порушення права чи законного інтересу. Ці дії повинні бути направлені щодо особи, яка здійснювала протиправні дії. Якщо ж в результаті цього буде заподіяна шкода третім особам, то вже вони (треті особи) мають право на ліквідацію негативних наслідків, які настали в результаті такої дії.

Зобов'язання щодо відшкодування шкоди належать до деліктних зобов'язань (недоговірних). Юридичною підставою таких зобов'язань є закон, а фактичною – наявність в діях заподіювача шкоди складу правопорушення. Підставами виникнення зобов'язання є факт заподіяння шкоди майну фізичної або юридичної особи, здоров'ю фізичної особи та заподіяння моральної шкоди.

Все це є характерним і у випадках здійснення необхідної оборони (самозахисту), якщо в результаті даних дій була заподіяна шкода. Однак, якщо шкода заподіюється самій особі, яка вчинила протиправне діяння, щодо особи, яка змушена була захищати своє законне право та інтерес, то

закон передбачає звільнення від відшкодування шкоди, особи яка таку шкоду заподіяла. В даному випадку, підставою для самостійних дій є правопорушення яке є реальним та наявним. Деякі науковці додають до цих підстав ще реальну загрозу вчинення такого правопорушення.

Крім підстав необхідно проаналізувати ще і умови відшкодування шкоди. «Підстави – це факти, які передбачені законом та породжують цивільно-правове явище. Умови – це ознаки, якими ці підстави характеризуються та які впливають із закону». [36, с. 24]

Класичною формулою щодо умов виникнення зобов'язання є протиправність діяння, завдана шкода, причинний зв'язок між протиправним діянням та завданою шкодою та вина заподіювача шкоди.

Коли мова йде про відшкодування шкоди в результаті застосування необхідної оборони, то самозахист не може бути віднесений до протиправного діяння. Саме тому, до особи, яка заподіяла таку шкоду не може бути застосована відповідальність щодо відшкодування шкоди.

Але, якщо шкода буде заподіяна третім особам, то по відношенню до даних осіб, протиправність діяння буде мати місце і вина особи, яка заподіяла шкоду, хоча у формі необережності, але все ж буде мати місце. Крім того, ч. 2 ст. 1169 ЦКУ передбачає можливість застосування відшкодування шкоди особою, яка діяла протиправно по відношенню до тієї особи, яка вчинила самозахист, якщо вона використала спосіб самозахисту, який не заборонений законом та не суперечить моральним засадам суспільства.

Шкода, яка заподіюється, може бути як майновою так і немайновою (моральною). Майнова шкода може бути прямою дійсною (реальною), а також майнова шкода може полягати і в упущеній вигоді. У деліктних правовідносинах відшкодуванню підлягає шкода у повному розмірі. Якщо межі необхідної оборони перевищені, тоді відповідно до ч. 1 ст. 1169 ЦКУ шкода підлягає відшкодуванню. Такі дії стають протиправними (неправомірними), і як наслідок шкода підлягає відшкодуванню на користь

особи, від якої відповідач захищався. Так само, якщо шкода завдана іншим особам.

Протиправність поведінки в нашому випадку полягає у порушенні приписів закону. У межах здійснення права на самозахист протиправність поведінки не має місце. Якщо шкода завдана третім особам, протиправність полягає у порушенні права як в об'єктивному значенні, так і щодо суб'єктивного права потерпілого.

Причинний зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою повинен стосуватися поведінки особи заподіювача шкоди. Але має місце низка випадків передбачених законодавством, коли настає відповідальність одних осіб за дії інших. Так при застосуванні відшкодування шкоди батьками за дії їх малолітніх, неповнолітніх дітей; роботодавця за дії їх працівників, якщо шкода завдана при виконанні посадових обов'язків тощо. У цих випадках причинний зв'язок складається із двох ланок. Перша – виражає зв'язок поведінки безпосереднього заподіювача шкоди та шкодою, яка ним завдана, а друга – зв'язок між поведінкою безпосереднього заподіювача та діями відповідальної особи. Це як раз і має місце у випадку відшкодування шкоди особою яка вчинила протиправне посягання щодо особи, яка заподіяла шкоду іншому суб'єкту. [37, с. 235]

Вина заподіювача шкоди може бути як у формі умислу, так і у формі необережності. Цивільне законодавство не передбачає ніяких відмінностей щодо форми вини, коли мова йде про застосування відповідальності у вигляді відшкодування шкоди. Форма вини може мати значення лише як виняток при вирішенні обсягу відшкодування шкоди, і враховуватися при визначенні розміру відшкодування.

Щодо питання перевищення меж необхідної оборони, то це питання кожного разу вирішується судом індивідуально, враховуючи характер посягань та ті обставини, за яких була завдана шкода. Обов'язково підлягає врахуванню той факт, що поведінка потерпілого була спровокована посяганням нападаючої особи, яка діяла протиправно. Вина цієї особи

цілком очевидна. Тому про повне відшкодування шкоди при перевищенні меж необхідної оборони не може бути і мови. Її розмір повинен бути співрозмірним зі ступенем вини. [38].

Таким чином, до поняття самозахисту (необхідної оборони) включаються всі можливі засоби протидії, які не суперечать моральним засадам суспільства та не заборонені законом. До них можна віднести і засоби оперативного впливу, які передбачені цивільним законодавством. Самозахист є скоріше формою ніж способом захисту суб'єктивних цивільних прав. До суб'єктів які відповідно до цивільного законодавства можуть здійснювати самозахист відносяться як фізичні так і юридичні особи, і здійснювати самозахист вони можуть по відношенню до своїх прав та інтересів, а також і до законних прав та інтересів інших осіб. Необхідна оборона (самозахист) відноситься до цивільно-правового та кримінально-правового субінститутів. Підставами виникнення зобов'язання щодо відшкодування шкоди завданої при самозахисті є заподіяння майнової та немайнової (моральної) шкоди фізичним та юридичним особам. Норми законодавства не передбачають обставин, коли самозахист перевищує межі необхідною обороною, а від так, не зрозуміло, коли дана шкода буде набувати ознак протиправної поведінки та шкода підлягає відшкодуванню особою що її завдала. Суд може застосувати відповідальність особи, яка діяла протиправно, в результаті чого шкода була заподіяна третім особам особою, яка захищалася від даних протиправних посягань. Межі, за якими необхідна оборона набуває характеру перевищеності, визначається в судовому порядку з врахуванням обставин справи і характеру посягань. І якщо поведінка винної особи за своїм характером протиправна, то вина потерпілого у цьому разі цілком очевидна.

2.2. Проблемні питання відшкодування шкоди вчиненої в стані крайньої необхідності

Інститут відшкодування шкоди вчиненої в стані крайньої необхідності сягає своїм корінням ще до часів Римського права, проте і до тепер у правозастосовній практиці виникають труднощі з вирішенням даних питань.

Так, із судової практики видно, що бувають випадки, коли в результаті дій, які були здійснені в стані крайньої необхідності заподіюється шкода здоров'ю фізичної особи, або взагалі це призводить до смерті. Наприклад, для запобігання ДТП, наїзду на інший автомобіль, який створив аварійну обстановку, водій транспортного засобу здійснює різке гальмування, в результаті чого заподіюється шкода здоров'ю пасажирів. В даному випадку особа діяла в стані крайньої необхідності, так як в результаті зіткнення автомобілів могла би бути заподіяна більша шкода: пасажирів обох транспортних засобів могли б отримати серйозні травми або навіть загинути. Ситуація крайньої необхідності часто виникає в медичній сфері, коли для порятунку життя пацієнта видаляється вражений орган і ніхто не може спрогнозувати до чого це призведе, до одужання або до смерті.

Дії особи в стані крайньої необхідності відносяться до правомірних, що повинно виключати цивільно-правову відповідальність. Однак шкода, заподіяна такими діями, підлягає відшкодуванню, оскільки це прямо передбачено законом. Обов'язок відшкодувати шкоду, заподіяну в стані крайньої необхідності, відноситься до заходів соціального захисту [39, с. 290]

З огляду на обставини, при яких була заподіяна така шкода, суд може покласти обов'язок її відшкодування на третю особу, в інтересах якої діяв заподіювач шкоди, або звільнити від відшкодування шкоди повністю або частково як заподіювача шкоди, так і особу, в інтересах якої діяв заподіювач (ч. 2 ст. 1171 ЦК України) [1].

На нашу думку, дана ситуація могла бути вирішена і в інший спосіб. Було б доцільно покласти обов'язок по відшкодуванню заподіяної шкоди на особу, яка створила ситуацію, через яку і виникла необхідність екстреного реагування та заподіяння шкоди зовсім стороннім особам. Бувають випадки коли ці особи не збігаються. Для цього пропонуємо викласти ч. 2 ст. 1171 ЦК

України в такій редакції: «Враховуючи обставини, за яких була завдана шкода у стані крайньої необхідності, суд може покласти обов'язок по її відшкодуванню на особу, винну у створенні такого стану... Якщо шкода, яка була заподіяна третім особам, є незначною, вона не підлягає відшкодуванню».

У деяких випадках потерпілим може виявитися сама особа, яка діяла в стані крайньої необхідності. Наприклад, бажаючи врятувати своє життя, громадянин вистрибує з вікна палаючого будинку; або при аварії поїзда особа вистрибує на ходу і заподіює шкоду своєму здоров'ю; або, рятуючи життя інших людей або захищаючи інтереси держави та суспільства, особа сама гине. Цивільне законодавство не визначає порядок відшкодування такої шкоди, за винятком випадків, коли така поведінка громадянина є його професійним обов'язком (військові, пожежники, поліцейські, медичні працівники). Заподіяння шкоди самій особі, яка вчиняє дії у стані крайньої необхідності можливе у момент або при ліквідації наслідків техногенних аварій, інших надзвичайних ситуацій, пов'язаних з «людським фактором», коли усунення небезпеки настання шкоди і захист значимих правових інтересів здійснюються потерпілими не в зв'язку з виконанням обов'язків їх професійної діяльності.

Громадянин, який діє в такій ситуації, усвідомлює значення своїх дій та передбачає можливість заподіяння собі шкоди, але свідомо йде на це для запобігання більшій шкоди. Він набуває статусу потерпілого. Однак вина такого потерпілого не повинна враховуватися при відшкодуванні йому шкоди, як це передбачено для осіб з професійною діяльністю, оскільки така поведінка потерпілого викликана протиправним діянням делінквентно, а тому не може розглядатися в якості самостійної причини настання шкоди. Т. М. Яблочков справедливо зауважив, що не всяка умова є причиною [40].

Видається, що деліктну відповідальність в даному випадку повинен нести правопорушник, що створив небезпечну ситуацію, причому він зобов'язаний відшкодувати як шкоду, заподіяну безпосередньо його діянням,

так і шкоду, що виникла з вини потерпілого. Це необхідно передбачити в законодавстві, так як в даний час питання законом не врегульовано.

В такому випадку, доцільно доповнити ст. 1171 ЦК України третім пунктом: «Якщо громадянин, діючи в стані крайньої необхідності, заподіє шкоду самому собі, така шкода має бути відшкодована правопорушником, який створив небезпечну ситуацію».

Таким чином, поряд з прийнятою схемою відшкодування шкоди, передбаченої ст. 1171 ЦК України, особливої уваги потребує цивільно-правовий захист особи, що діяла в стані крайньої необхідності і яка завдала шкоди своєму здоров'ю або по жертвувала життям, захищаючи інтереси держави, суспільства або іншої особи.

Деліктну відповідальність за наявності відповідних умов повинен нести правопорушник, який створив небезпечну ситуацію, він повинен відшкодувати не тільки шкоду, заподіяну безпосередньо його діями, але також шкоду, що виникла внаслідок дії потерпілого. Вина такого потерпілого не повинна враховуватися при відшкодуванні йому шкоди.

При заподіянні майнової чи моральної шкоди особа має право відповідно до норм законодавства захистити свої порушені законні права та інтереси. Всі способи захисту поділяються на юрисдикційні та неюрисдикційні. При юрисдикційному способі захисту особа має право звернутися до відповідних уповноважених державних органів, в тому числі і до суду. В основу даного способу захисту покладено професійну діяльність відповідних уповноважених органів, які мають повноваження в застосуванні відповідних норм права, даний механізм захисту чітко відображений в законодавстві, норми якого носять імперативний характер та довели на практиці свою ефективність. Неюрисдикційний спосіб захисту ж, до числа якого і відноситься крайня необхідність, стикається з певними труднощами у контексті правового регулювання. В першу чергу це підтверджується тим, що в законодавстві відсутнє визначення чіткої системи способів самозахисту. В другу чергу, не встановлені чіткі критерії правомірності та межі їх

використання. Це призводить до високих ризиків віднесення даних дій до неправомірних та робить неможливим застосування механізму захисту [41, с. 56].

Ситуація яка існує на даний момент, не дає можливості застосувати функціональну модель відшкодування шкоди завданої в стані крайньої необхідності, яка б відповідала принципу справедливості. Оскільки негативні наслідки протиправної поведінки несе сам суб'єкт який застосував протидію такій поведінці.

Протиправна поведінка є основною ознакою правопорушення. Якщо ми говоримо про крайню необхідність, то її протиправність або правомірність буде залежати від умов, які встановлені у нормах законодавчих актів. В законі передбачено право своїми діями захищати власні права. Але разом з тим, в законі і передбачені певні правила реалізації таких можливостей. Наприклад, підстави виникнення права на вчинення певних дій, які визнаються як крайня необхідність, а також критерії допустимості даних дій. Якщо особа порушує такі правила реалізації своїх можливостей, то відповідно вже її дії вчинені у такому стані не можуть вважатися правомірними. [42, с. 13]

В численних наукових дослідженнях науковці та судді в судовій практиці при вирішенні питання правомірності при заподіянні шкоди у стані крайньої необхідності або ж при самозахисті притримуються такої думки, що якщо заподіяна шкода значно перевищує відвернену та дії особи явно не відповідають способу та характеру порушення, то такі дії не можуть бути визнанні як правомірні. [43, с. 470]

Тому при визначенні розміру відшкодування необхідно застосовувати таку формулу: «розмір компенсації повинен дорівнювати різниці між заподіяною шкодою та тією шкодою яка могла бути відвернена». В результаті з заподіювача шкоди стягується лише розмір шкоди який перевищує відвернену. Якщо ж відвернена шкода є явно вищою за реальну,

тоді дії вчинені в стані крайньої необхідності є правомірними, і питання щодо відшкодування взагалі не повинно виникати.

В тій ситуації, що існує на даний момент, особа, яка діє в стані крайньої необхідності, навіть якщо шкода яка відвернена є значно більшою тієї, що заподіяна (тобто у випадку заподіяння шкоди правомірними діями), все одно змушена відповідно до норм закону відшкодувати завдану шкоду. І те, що в результаті таких дій, він сам може зазнати шкоди, взагалі ніяким чином законом не врегульовано. [44, с. 275-276]

Отже, діяльність заподіювача в стані крайньої необхідності важко довести. Щоб визначити, що шкідливі діяння були вчинені в стані крайньої необхідності, необхідно провести аналіз всіх елементів складу правопорушення. В даний час дуже багато судових прецедентів залишилися без задоволення, впливають також і дії людей, які посилаються на необхідність, так би мовити, для прикриття і виправдання своїх суспільно небезпечних дій, в результаті яких було здійснено шкоди законним інтересам. Тому дуже важливі для суду обставини, при яких виникає гостра необхідність в ліквідації загрози.

Висновки до другого розділу.

Закон, визначаючи самозахист як правомірну дію, вимагає недопустимість перевищення меж необхідної оборони. Тобто способи самозахисту повинні відповідати змісту, характеру та спричиненим наслідкам права що порушується. Однак, відповідно до ст. 19 ЦКУ способи захисту можуть обиратися особою, яка здійснює самозахист. Такими способами можуть бути превентивний та активно-оборонний. Превентивний використовується власниками або користувачами для охорони свого майна. До активно-оборонного як раз можна віднести самооборону (необхідну оборону), яка передбачена ст. 1169 ЦКУ.

Коли мова йде про відшкодування шкоди в результаті застосування необхідної оборони, то самозахист не може бути віднесений до

протиправного діяння. Саме тому, до особи, яка заподіяла таку шкоду не може бути застосована відповідальність щодо відшкодування шкоди. Але, якщо шкода буде заподіяна третім особам, то по відношенню до даних осіб, протиправність діяння буде мати місце і вина особи, яка заподіяла шкоду, хоча у формі необережності, але все ж буде мати місце.

В численних наукових дослідженнях науковці та судді в судовій практиці при вирішенні питання правомірності при заподіянні шкоди у стані крайньої необхідності або ж при самозахисті притримуються такої думки, що якщо заподіяна шкода значно перевищує відвернену та дії особи явно не відповідають способу та характеру порушення, то такі дії не можуть бути визнані як правомірні. [43, с. 470

Тому при визначенні розміру відшкодування необхідно застосовувати таку формулу: «розмір компенсації повинен дорівнювати різниці між заподіяною шкодою та тією шкодою яка могла бути відвернена». В результаті з заподіювача шкоди стягується лише розмір шкоди який перевищує відвернену. Якщо ж відвернена шкода є явно вищою за реальну, тоді дії вчинені в стані крайньої необхідності є правомірними, і питання щодо відшкодування взагалі не повинно виникати.

ВИСНОВКИ

На підставі виконаного дослідження, варто зробити наступні висновки:

1. Зобов'язання внаслідок заподіяння шкоди правомірними діями є цивільно-правовим зобов'язанням, внаслідок якого потерпілий (кредитор) у випадках, встановлених законом, має право вимагати від заподіювача шкоди (боржника) компенсації реальної майнової шкоди, заподіяної правомірними діями, передбаченими законом, а боржник зобов'язаний компенсувати цю шкоду.

2. Цивільно-правова відповідальність є видом юридичної відповідальності і виражається в різних цивільно-правових зобов'язаннях. Не є винятком і зобов'язання з відшкодування шкоди. Але ж не є логічним застосування заходів цивільної відповідальності за зобов'язаннями внаслідок заподіяння шкоди правомірними діями, тому виникає питання про правову природу зазначеної компенсації [9, с. 28].

Порушення суб'єктивного права, без порушення об'єктивного права можливе, однак це порушення не буде носити характер протиправності, оскільки для визнання поведінки протиправним необхідним є порушення не тільки норми суб'єктивного права, а й норми об'єктивного права. [9, с. 29] Отже, поведінку особи, що порушує лише норму суб'єктивного права, не можна визнавати протиправною, тим більше, якщо вона діяла в суспільних інтересах. Тому, якщо відсутній елемент протиправності, то передбачена законом компенсація шкоди, заподіяної правомірними діями, не може розглядатися як міра цивільно-правової відповідальності. Таким чином вважаємо, що справедливо було б компенсацію збитків, заподіяних правомірними діями, відмежовувати від заходів цивільно-правової відповідальності та відносити її до заходів захисту цивільних прав. [9, с. 30].

3. Перелік правомірних дій є не обмежуваним. Але не у всіх випадках заподіяння шкоди такими діями вона підлягає відшкодуванню. Ні законодавство, ні наука не дають точного переліку правомірних дій, в

результаті яких шкода підлягає відшкодуванню. Всі правомірні дії, в результаті яких може бути завдана шкода можна поділити на дві групи: правомірні дії, що завдають шкоду, але не призводять до компенсації шкоди (необхідна оборона, заподіяння шкоди внаслідок психічного чи фізичного примусу, згода потерпілого). Та друга група – це правомірні дії, що завдають шкоди та тягнуть за собою відшкодування завданої шкоди (крайня необхідність; обґрунтований ризик; заподіяння шкоди, при припиненні терористичного акту; реквізиція тощо).

4. Конституцією України і цивільним законодавством самозахист визнається правомірною дією.

До поняття самозахисту (необхідної оборони) включаються всі можливі засоби протидії, які не суперечать моральним засадам суспільства та не заборонені законом. До них можна віднести і засоби оперативного впливу, які передбачені цивільним законодавством. Самозахист є скоріше формою ніж способом захисту суб'єктивних цивільних прав. Це поняття відноситься до цивільно-правового та кримінально-правового субінститутів. Підставами виникнення зобов'язання щодо відшкодування шкоди завданої при самозахисті є заподіяння шкоди фізичним та юридичним особам. Норми законодавства не передбачають обставин, коли самозахист перевищує межі необхідної оборони, а від так, не зрозуміло, коли дана шкода буде набувати ознак протиправної поведінки та коли вона підлягає відшкодуванню. Відповідно до законодавства суд може застосувати відповідальність до особи, яка діяла протиправно та в результаті чого була заподіяна шкода особою, яка захищалася від даних протиправних посягань третім особам. Межі, за якими необхідна оборона набуває характеру перевищеності, визначається в судовому порядку з врахуванням обставин справи і характеру посягань. І якщо поведінка винної особи за своїм характером протиправна, то вина потерпілого у цьому разі цілком очевидна.

5. Дії особи в стані крайньої необхідності відносяться до правомірних, що повинно виключати цивільно-правову відповідальність. Однак шкода,

заподіяна такими діями, підлягає відшкодуванню, оскільки це прямо передбачено законом. Суб'єктом відповідальності буде та особа, яка діяла в стані крайньої необхідності або особа, в інтересах якої дані дії відбувалися. Дане питання вирішується судом.

На нашу думку, дана ситуація могла бути вирішена і в інший спосіб. Було б доцільно покласти обов'язок по відшкодуванню заподіяної шкоди на особу, яка створила ситуацію, через яку і виникла необхідність екстреного реагування та заподіяння шкоди зовсім стороннім особам. Бувають випадки коли ці особи не збігаються. Для цього пропонуємо викласти ч. 2 ст. 1171 ЦК України в такій редакції: «Враховуючи обставини, за яких була завдана шкода у стані крайньої необхідності, суд може покласти обов'язок по її відшкодуванню на особу, винну у створенні такого стану...»

Крім того, шкода може бути заподіяна самій особі, яка діяла в стані крайньої необхідності. Цивільне законодавство не визначає порядок відшкодування такої шкоди, за винятком випадків, коли така поведінка громадянина є його професійним обов'язком (військові, пожежники, поліцейські, медичні працівники). Тому вважаємо за необхідне доповнити ст. 1171 ЦК України третім пунктом: «Якщо громадянин, діючи в стані крайньої необхідності, заподіє шкоду самому собі, така шкода має бути відшкодована правопорушником, який створив небезпечну ситуацію».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 №435-IV
URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/435-15> (дата звернення 19.10.2021)
2. Егоров Н. Д., Варул П. А. Сборник статей к 55-летию Е. А. Крашенинникова. Ярославль: изд-во ЯрГУ, 2006. С. 45.
3. Суханов Е. А. Гражданское право. Обязательственное право: учебник Т. 3. 3-е изд. М.: Волтерс Клувер, 2008. С. 689. (автор гл. Корнеев С.М).
4. Воробьев Н. И. Гражданское право Российской Федерации: учебное пособие. Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. С. 25 – 26.
5. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти) Одеса. : Юрид. л-ра, 2008
6. Забара І. М. Глава 82. Відшкодування шкоди / / Цивільний кодекс України : постатейний коментар у двох частинах / кер. авт. кол. та відп. ред.: А. С. Довгерт, Н. С. Кузнецова. К. :Юстиніан, 2006. Ч. 2.
7. Цивільне право України: навч. посібник / За ред. І. С. Тімуш. Дніпропетровськ. Середняк Т.К., 2015. 236 с.
8. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн.. – Кн. 2 /О.В. Дзера (кер.авт.кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.. / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. К.: Юрінком Інтер, 2002. 722 с.
9. Василенко Л. П., Весельський С.Є. Зв'язок зобов'язань унаслідок заподіяння шкоди правомірними діями з юридичною відповідальністю. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. №3. С. 28–30.
10. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. Очерк теории. М.: Городец-издат, 2001. С. 41.
11. Шевченко А.С. Возмещение вреда, причиненного правомерным поведением. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1989. С. 99.
12. Иоффе О.С, Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. М.: Госюриздат, 1961. С. 39

13. Цивільне право України. Загальна частина : підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А.Майданика. Київ. : Юрінком Інтер, 2010. 976 с.
14. Цивільне право: навчальний посібник для студентів юридичних вузів та факультетів / О. . Підпригора, Д. В. Боброва, Л. К. Воронова, О. В. Дзера. Київ. : Вентурі, 1996. 480 с.
15. Флейшиц Е.А. Обязательства вследствие причинения вреда и неосновательного обогащения. М.: Госюридиздат, 1951. С. 44.
16. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, – 1973. – С. 63
17. Фединак Г. Спільність походження законодавства держав Європи та України щодо деліктних зобов'язань. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. Вип. 1. Львів, 1999. С. 167–176.
18. Тімуш І. С. Відшкодування моральної шкоди, завданої громадянам під час військових конфліктів. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2 (87). С. 10–15.
19. Шевченко А.С. Возмещение вреда, причиненного правомерным поведением. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1989. 105 с.
20. Цивільне право України [текст] : підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків. : Право, 2011. Т. 2. 816 с.
21. Стефанчук Р. О. Цивільне право України: навч. посібн. Київ.: Наукова думка, 2004. 361 с
22. Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі: закон України від 03.10.2019 № 160-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-20#Text> (дата звернення 27.11.21)
23. Сібілов М. Підстави та умови цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань за чинним Цивільним кодексом

України. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2004. Вип. 2 (37). С. 80–88.

24. Рабінович П. Конституційні гарантії прав людини і громадянина: напрями удосконалення. *Вісник Конституційного Суду України* № 1. 2011. С. 66.

25. Русу С. Д. Захист прав військовослужбовців у зобов'язаннях, що виникають внаслідок заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки: Автореф. на здобуття наук. ступеню канд. юрид. наук за спеціальністю : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право». / Русу С. Д. Хмельницький, 1998. 21 с.

26. Басин Ю. Г. Защита субъективных гражданских прав / Ю. Г. Басин, А. Г. Диденко // Сборник КазГУ. Юридические науки. Вып. 1. 1971. С. 3–11

27. Ляшевська Л.І. Підстави та умови виникнення відповідальності за заподіяння шкоди, завданої особою у разі здійснення самозахисту. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна* № 1106. Серія «ПРАВО». Випуск № 17, 2014 рік. с. 235-240

28. Арефьев Г. П. Понятие защиты субъективных прав. *Процессуальные средства реализации конституционного права на судебную и арбитражную защиту : межвуз. темат. сб.* Калинин : Изд-во Калинин. гос. ун-та, 1982. С. 16.

29. Кораблева М. С. Защита гражданских прав: новые аспекты. *Актуальные вопросы гражданского права* / под ред. М. М. Брагинского. М. : Статут, 1998. С. 89.

30. Новоселов В. Способы защиты прав и свобод, гарантированных Конституцией СССР. *Советская юстиция*. 1979. № 18. С. 8.

31. Свердлык Г. А. Понятие и юридическая природа самозащиты гражданских прав / Свердлык Г. А., Страунинг Э. Л. // *Государство и право*. 1998. № 5. С. 19

32. Советское гражданское право: учебник: в 2 т. Т. 1 / [Илларионова Т.И., Кириллова М.Я, Красавчиков О.А. и др]; под ред. Красавчиков О. А. М. : Высш. шк., 1985. с. 98

33. Троценко Т. Самозащита как способ защиты гражданских прав *Закон и право*. 2000. № 5. С. 14

34. Другова В. А. Неюрисдикційна форма захисту майнових прав осіб, які не досягли повноліття URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/3923/%C2> (дата звернення 29.11.21)

35. Майданик Р. А. Цивільне право: Загальна частина: підручник. Київ: Алерта, 2012. Т. 1. Вступ у цивільне право. 472 с.

36. Смирнов В. Т. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве [Текст] : учеб. пособие / В. Т. Смирнов, А. А. Собчак. Л., 1983. 152 с.

37. Ляшевська Л.І. Підстави та умови виникнення відповідальності за заподіяння шкоди, завданої особою у разі здійснення самозахисту. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна № 1106*. Серія «ПРАВО». Випуск № 17, 2014 рік. с. 235-240

38. Цивільне право. За ред. В. І. Борисової, І. В. Спасібо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Т. 2. – 2011 URL: http://pidruchniki.ws/1992040147973/pravo/pidstavi_umovi_vin_iknennya_zobovuyazannya_vidshkoduvannya_shkodi (дата звернення 20.11.21)

39. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / авт. Короед С. вид.: Професіонал. 2020. 1168 с.

40. Яблочков Т. М. Влияние вины потерпевшего на размер возмещаемых ему убытков. Т. 1. Часть теоретическая. URL: <https://naukaprava.ru/catalog/411/413/745/14250> (дата звернення: 19.11.2020)

41. Волков О. А. Ознаки крайньої необхідності за цивільним та кримінальним законодавством України: порівняльний аналіз. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. Одеса, 2007. Вип. 33. С. 56–60.

42. Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Х., 2004. 20 с.

43. Яроцький В. Л. Характеристика самозахисту речових прав як різновиду правомірних дій. Форум права. 2013. № 4. С. 466 – 473.

44. Шишка Р. Б. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. Університетські наук. записки. 2012. № 1 (41). С. 271 – 280.